

ЗА ЛИТЕРАТУРНИТЕ ПОКОЛЕНИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

ДОЧО ЛЕКОВ

В зависимост от мястото, което заемат в духовната и социалната структура на обществото, поколенията могат да интересуват изследователи от различни клонове на науката — социолози, биолози, психолози, литературоведи. В случая проблемът за поколенията ни занимава във връзка с новите явления в българската литература през Възраждането и по-специално — с оглед периодизацията на литературния процес през тази епоха.

Като биологическа единица поколението съществува с появата на човешкия род. Векове обаче то не може да се изяви като самостоятелно функциониращ организъм със съзнанието на реформатор в материалния и духовния живот на обществото. В патриархалното семейство, род или задруга се държи строг контрол върху възрастовите различия на членовете в колектива, т. е. взема се под внимание принадлежността към едно или друго поколение. Тук доминираща роля играят хората с по-голям жизнен опит и практика. Младото поколение в това общество възприема и съхранява завещани му нравствени, трудови и правови норми, които предава без съществени промени на следващите поколения.

Епохата на Просвещението поставя с неподозирана острота и проблема за поколенията — в семейния живот и в обществото, в литературата, културата и изкуството. В различните страни този проблем става актуален в различно време, проявява се в различни форми и течения. Гьоте, един от представителите на дръзкото младо поколение „Буря и натиск“ („Sturm und Drang“) в Германия, в предговора на своето съчинение „Поезия и истина“ идва до извода, че е „достатъчно човек да се роди с десет години по-рано или по-късно, за да бъде духовно различен от предходниците или следходниците си“. Тези различия именно започват да интересуват представителите на научната мисъл и в продължение на по-малко от столетие се появяват интересни изследвания за поколенията. Подходът и критериите на авторите им са различни, изводите, до които достигат, понякога са противоречиви, но и в абсолютизацията, и в едностранчивостта на тези изводи има догадки, които подсказват за необходимостта от подобни проучвания.

През 1977 г. като издание на Литературното издателство в Краков излиза посмъртно издаденият труд на големия полски литературовед Казимеж Вика — „Литературни поколения“.¹ В него се прави предглед на по-интересните изследвания за поколенията от миналото и от по-ново време, като се обръща специално внимание на проучванията на Ф. Ментре,² В. Пиндер,³ К. Манхайм,⁴ Ф. Куммер,⁵

¹ K. Wika. *Pokolenia literackie*. Kraków, 1977.

² F. Mentré. *Les générations sociales*. Paris, 1920.

Е. Вехслер,⁶ Ф. Знаниецки,⁷ П. Хеберлин,⁸ Х. Ешке⁹, Й. Петерсен¹⁰ и др. Вика отчита приноса на всеки от изследователите по проблема, разглежда различните подходи и критерии при проучването на поколенията — биологически, социологически и т. н. Вземайки под внимание теоретическите постановки на някои от посочените автори и въз основа на свои наблюдения и концепции, във втората част на книгата си той търси литературната им проекция при поколенията на полския класицизъм, романтизъм и при други направления и течения.

Какви теоретически въпроси занимават и осветляват изследователите на проблема за поколенията?

Немският учен В. Пиндер въвежда Аристотеловото понятие „ентелехия“, чрез което маркира независимите сили на поколението, т. е. онова, което е присъщо само на една генерация с оглед на нейната мисловност, душевност, реакции и т. н. Представителите на младото поколение са свързани със свои лични, специфични изживявания, които са в зависимост от специфичните изживявания на времето, в което живеят. За да съществува поколението като самостоятелна и независима биологическа и социална единица обаче, е необходимо преди всичко да съществува и „усещане за поколение“, т. е. представителите от една духовна сфера, примерно от литературата, да бъдат обединени не само от притегателните сили на възрастта, но и от общи художествени принципи, артистични изживявания, интереси, отрицания и т. н. Основно място в това усещане „заема непрекъснато определен кристализиращ център най-често под формата на големи идейни и обществени сътресения, център, на чието градивно действие поколението винаги откликва“¹¹. И този кристализиращ център, както образно се изразява Ешке, действа по такъв начин, както магнитът на разпръснатите метални частици. В такъв смисъл кристализиращият център определя в значителна степен индивидуалните изживявания, които стават вече *групови изживявания* за поколението, свързват това поколение с идеите, тенденциите, с новите веяния на времето. Но зависимостта между кристализиращия център и представителите на различните поколения, които живеят по едно и също време, е различна. В резултат на това различни или ненапълно адекватни ще бъдат и индивидуалните, и груповите изживявания на членовете на различните генерации към едни и същи проблеми. Така се стига до въпроса за *неедновременност на едновременно живеещите*, т. е. до различията във вкуса, подхода, психологията на различните поколения, съществуващи по едно и също време. Тази неедновременност формира и категорията *историческо време*, което не е астрономическа величина, а вътрешна, качествена субстанция, свързана с времето, когато се формират нравствените, естетическите и др. критерии на новото поколение. И тъй като историческото време е свързано не само с отделна личност от генерацията, а с цялото поколение, по подобие на термина *групови изживявания* социолозите въвеждат и понятието *групови времена*.

³ W. Pinder. Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas. Leipzig, 1928.

⁴ K. Mannheim. Das Problem der Generation, „Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie“, 1928.

⁵ F. Kummer. Deutsche Literaturgeschichte des XIX. und XX. Jahrhunderts nach Generationen dargestellt. Dresden, 1922.

⁶ E. Wechsler. Die Generation als Jugendjahre und ihr Kampf um die Denkform. Leipzig, 1930.

⁷ F. Znaniecki. Socjologia wychowania. Warszawa, 1928.

⁸ P. Häberlin. Eltern und Kinder. Psychologische Bemerkungen zum Konflikt der Generationen. Basel, 1922.

⁹ H. Jeschke. Die Generation von 1898 in Spanien. Halle, 1934.

¹⁰ J. Petersen. Die Wesensbestimmung der deutschen Romantik. Leipzig, 1926.

¹¹ K. Wika. Pokolenia literackie, с. 101.

Определенията на понятието „поколение“ в зависимост от методологията на изследователя са различни. Вика е склонен да приеме дефиницията на Дилте, която обръща внимание на два фактора — историческа среда и психологически реакции. „Генерацията — формулира Дилте — се състои от тесен кръг личности, които в резултат на зависимост от едни и същи велики събития и изменения, станали в периода на формирането на хората, въпреки различието на факторите, които се прибавят по-късно, са свързани в определена цялост.“¹² До формулировката на Дилте се приближава и определението на Куммер. Поколението, отбелязва авторът на „Deutsche Literaturgeschichte des XIX. und XX. Jahrhunderts nach Generationen dargestellt“, е относително единство на хора, обединени от една възраст, свързани с общи стопански, обществени и политически явления, поради което имат близки възгледи за света, морала, възпитанието и сходна артистична чувствителност.¹³ Във формулировките на Дилте и Куммер за поколенията се вземат под внимание съществени външни и вътрешни фактори, които оказват въздействие при формирането на всяка генерация — обществена среда, икономика, бит, психология, душевност, характерни политически събития и т. н. Затова те могат да се имат пред вид и при изследването на литературните поколения през Възраждането, като не се пренебрегва, разбира се, спецификата на нашето обществено и културно развитие през тази епоха.

* * *

Дамаскинската книжнина, както многократно е посочвано, е едно от типичните явления на прехода от старобългарска към новобългарска литература — и по жизненост, и по традиции и влияние. Появила се в резултат на обективни обществени, културни, литературни закономерности, тя маркира пътя и своеобразието на едно развитие, формирането на един тип книжовник, който съзнателно или несъзнателно нарушава и се разграничава от узаконената традиция. Започнал като реформатор на формата на литературното произведение, на езика, дамаскинарят внася промени и в неговото съдържание, стил, особености, приближава го до проблемите на съвременността. Тези промени са бавни, мъчителни и противоречиви. От първите преводи на „Съкровище“ на Дамаскин Студит до сборниците със смесено съдържание на Кърчовски и Пейчинович дистанцията е повече от два века. През този период биологически се развиват и изконсумирват много поколения, оставят имената си стотици книжовници, но всички те в една или друга степен се движат в границите на едни и същи канони, придържат се към еднакви или адекватни литературни норми.

За разлика от старобългарския писател дамаскинарят нарушава неписаните закони на анонимността. Той започва да говори за себе си, за условията, при които работи, за трудностите, които преодолява. Чрез „намесата“ си в текста насочва към различни страни от своя характер, документира гражданското си поведение. И въпреки всичко проявява боязливост при разкриване на своята индивидуалност и изпуснал „излишна“ дума за себе си, бърза да се прикрие зад трафаретни щампи — „грешни“, „непотребни“, „прости“. Дамаскинарят няма съзнанието на реформатор, независимо че подетото от него има новаторски смисъл. Той се смята по-скоро за популяризатор на идеи, на произведения и канони, които други са създали. Към сборник от 1756 г. Роман Габровски оставя следната приписка: „Знано буди като Йосиф Брадати, посник от Рилскаго манастира, превел и исписал от греческаго языка на словенски. И аз, Роман Йеромонах, преписах от негово писание сия книжица ради женски и бабини враговщини, за-

¹² Вж. по К. Вика. Пос. съч., с. 59.

¹³ Ф. Куммер. Пос. съч., с. 5.

ради самовили и бродници, да се чете на ползо женам. . . Братие, благословите, а не клъните, аше что погреших яко человек рукою моею.“¹⁴ И Роман Габровски, и други дамаскинали са популяризатори на съчинения, съставени и преведени от друг дамаскинар — Йосиф Брадати. Но Йосиф Брадати, независимо че се сочи като един от най-ярките представители на дамаскинската книжнина, съвременен се отделя от нея,¹⁵ става родоначалник на тенденции, които ще намерят отглас в историята на Паисий, в литературното дело на други писатели след него. Тези тенденции се долавят не само в социалните и политическите акценти на сборниците му, в темпераментния му слог и стил. Те прозират и в някои от неговите приписки. Наистина в тях все срещнем и стереотипа: „Йосиф непотребни ни богу, ни човеку.“¹⁶ Но за разлика от своите съвременници Йосиф Брадати е книжовник със самочувствие. Понякога може да отбелязва, че е допуснал грешка, но веднага бърза да се дистанцира от масата. Към свой ръкопис от 1745 г. той отбелязва: „Аз, Йосиф, написах, непотребни ни богу, ни човеку. . . Много имат съгрешени речи, не клъните, но благословите. Колико могох, толико писах. Кой може по-добре, да пишет.“¹⁷ Щампата е вече нарушена. Наистина тя е запазена в първата си част, но не за да съхрани скромността и безличието на книжовника, а за да посочи неизбежните последици от един творчески процес, при който пропуските са естествени. Нещо повече — Йосиф Брадати полемизира вече с всеки, който има намерение да го обвини за опущенията му и чувствавайки, че интелектуално и творчески стои над всеки свой опонент, подхвърля с предизвикателство: „Кой може по-добре, да пишет.“ Книжовникът започва да се дистанцира от читателската маса. Той заживява със съзнанието, че на неговия труд трябва да се гледа не като на обикновена работа, а като на дейност от особен характер. Затова, винаги когато има възможност, се стреми не да се обезличи или самоунижи, а да се самоизтъкне. „Молю вас, братиа, кои читут и преписуют — отбелязва в приписка към ръкопис от 1751 г. пак Йосиф Брадати, — не клъните, но благодарите, како се е нашла такова полазна книжица. У словански книги не можеш да најдеши такива собрана поучения. Аз есам от гръцкати книги сабрал. . .“¹⁸ Самочувствието има вече осъзнат творчески характер — писателят съставя и превежда книга, която нямат не само българите, но и другите славянски народи. Това самочувствие не е поза, а има литературно и обществено покритие. Учениците и последователите на Йосиф Брадати, както посочва и Б. Ст. Ангелов, са респектирани от неговия авторитет и начетеност и някои от тях в приписки ще посочат, че той е „опцаго духовника Рилскаго и всем христианом православному“¹⁹. Писателят от преходния период започва да напуска границите на региона и се включва в друга духовна орбита — на „всем христианом православному“. С оглед на това той вече има и друго отношение към тези, на които много от дамаскинарите трябва да се извиняват. „И аз от бога поставлен есм — вас учити, аше и да не е вам угодно.“²⁰ В тези дръзки думи се чувства вече духовният ръст на писателя, преодолял традицията на дамаскинарите, прозрял преобразяващата сила на словото.

Дамаскинарите са книжовници, които предшествуват появата на творци като Паисий и Софроний, на цели литературни генерации. Те не можеха да се формират като поколение по редица съображения — у нас по онова време проблемът за самостоятелността на поколенията не можеше да се постави даже в

¹⁴ Б. Ст. Ангелов. Съвременници на Паисий. II. С., 1964, с. 82.

¹⁵ Вж. очерка за Йосиф Брадати. — В: Съвременници на Паисий. I. С., 1963.

¹⁶ Пак там, с. 31—34.

¹⁷ Пак там, с. 33.

¹⁸ Пак там, с. 34.

¹⁹ Пак там, с. 91.

²⁰ Пак там, с. 77.

биологическия смисъл на това понятие. Родовопатриархалните порядки в семейството и региона, господстващите феодални отношения в икономиката и обществото бяха утвърдили други норми между биологически сменящите се генерации. Затова дамаскинарите бяха само една литературна общност, която, възприела конкретни литературни образци, дошли отвън, ги съобразяваше със самобитните духовни и практически потребности на момента. Но между тях се явява писател като Йосиф Брадати. Той обаче, без да пренебрегва традициите на своите прещественици, започва да формира представи за поява на книжовник от друг тип. Христофор Жефарович и Партений Павлович внасят в тези представи повече конкретност, Паисий и Софроний им дават мащабност и действеност. Независимо че са свързани с традициите на прехода, Паисий и Софроний се открояват като творци с ново, модерно вече виждане, като новатори в тематиката, в жанровата система на българската литература. Но изпреварили значително своето време, те не можеха да бъдат представители на литературно поколение не само поради липсата на „съзнание за поколение“ по това време, а и затова, че бяха единици. Наистина техните идеи са подети от някои от съвременниците им, историята на Паисий е преписвана, преправяна и включвана в сборници със смесено съдържание. Но нито един от книжовниците от времето на великия хилендарец и на Софроний не изживява пълноценно техните творчески и обществени въздействия. Заветите им в тяхната многостранност и перспективност започват да се осъществяват тогава, когато се създават по-благоприятни условия за развитието на литературата и културата, за общество от нов тип. И без да бъдат буревишници на литературни поколения, Паисий и Софроний, изпреварили астрономическото време с десетилетия, се включват в общественото време на няколко генерации.

През 1824 г. Петър Берон издава своя „Буквар с различни поучения“; през 1835 г. в Габрово е открито първото светско училище в България. Създават се предпоставки за революционни промени в същността и структурата на образованието и културата, за формиране на интелигенция от нов тип. И 20-те, особено 30-те години на XIX в. се очертават като период, през който образованието трябва да трасира пътя на литературата, педагозите — да експериментират в различни области на книжнината и културата. Формира се, както отбелязва Н. Генчев, „един нов тип просвещенец, пряко свързан с идеалите на епохата, получил образование в Европа, черпил вече непосредствено от изворите на новата културна идеология. Първ представител на тази генерация е д-р П. Берон.“²¹ Авторът на „Рибния буквар“ поставя образованието на научни основи, съдейства за утвърждаването на един нов, материалистически мироглед. Той се откроява като един от първите светски български писатели, като първ български енциклопедист. Неговите идеи, възприети от формиращата се през 20-те—30-те години на XIX в. българска интелигенция, създават онези предпоставки, благодарение на които скоро ще се появи и първото българско литературно поколение. Тези идеи правят от монаха гражданин, от гражданина — реформатор. Неофит Рилски категорично ще заяви: „Псалтирите и часословите не са школки книги, но церковни и установлени са за богомолство в църквите, а не за учение во училищата.“²² Неофит Бозвели ще подкрепи схващанията на своя съименик и ще постави за първи път у нас проблема за поколенията. „Помислете си — е позивът на Бозвели към българската младеж, — ние сме днес деца, но днес-утре ставаме възрастни членове! . . . Добрите наши родители на нас поглеждат, бъдещи граждани, стари членове, по разни служби на света млади подобава да дойдат на тяхно място. Затова са нужни науките за нас; да бъдем способни; а

²¹ Н. Генчев. Франция и българското духовно възбуждане. С., 1979, с. 303.

²² Българска граматика. . . Крагуевац, 1835, с. IV.

с частното обхождане да се препоръчваме по-добре.“ „Прочее от вас, от вас прежаждостно ожидава искреноподканителна и охоторачителна любов, о младораслии славеноболгарского рода отрасли!“²³ Прозорливата мисъл на Бозвели долавя един проблем в неговата философска и гражданска значимост. За него смяната на една генерация с друга не е обикновена биологическа закономерност, а процес с противоречиво настъпателен характер. „Старите членове“, заели ключови позиции в обществени и културни институции, по законите на логиката и живота трябва да отстъпят място на младите. Но младите трябва да бъдат по-добри, по-способни, по-далновидни и дръзки от тях. Това според Бозвели може да се осъществи чрез радикални промени в областта на образованието и възпитанието. Затова и той, и други представители на духовно издигнатата българска генерация през 30-те години виждат призванието си в тази насока — Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Райно Попович, Христати Павлович, Емануил Васкидович, Анастас Кипиловски са учители и книжовници — преводачи, съставители, автори и издатели на педагогическа и светско-дидактическа литература, Васил Априлов — инициатор на реформаторски проекти в областта на образованието.

Нагърбило се да осъществява един крупен поврат в духовния свят на нацията, поколението от 20-те—30-те години е трябвало да подчини своите интелектуални възможности и творчески дарования на конкретните нужди на момента, да ги утилитаризира в зависимост от перспективите в развитието на българската литература, изкуство, наука. Така през второто и третото десетилетие на XIX в. се формира интелигенция с педагогически профил, която, разработвайки самобитно проблемите на светското образование, поставяйки началото на светската педагогическа книжнина, се интересува живо и от въпросите на филологията и художествената литература, на обществения живот. Тази интелигенция живее вече със самочувствието на инициатор и реформатор, критикува предшествениците си иронично и настъпателно, има съзнание за мисията, която е призвана да осъществи. Райно Попович е безкомпромисен към „вехти(те) даскали“, защото „тии са готови да подадат нам и на нашата простота много криви и развращени науки. . .“²⁴ Христати Павлович нарича своята „Граматика славеноболгарска“ (1836) „*първа чинна и порядъчна граматика*“, а в предговора на второто ѝ издание самодоволно подхвърля: „... Никога свой талант да не крием, но всегда, сочинявающии или превеждающии полезни за тебе книги, да не щадим нито труд, нито здравие; а най-паче като гледам защо ти мене в голямом почитании имаш и най-усердно от сичких других списателей болгарских приимаши.“²⁵ А Неофит Рилски, изказвайки се за членната форма в новобългарския език, до такава степен е убеден в правотата на своите филологически възгледи, че самочувствието му прераства във фанатизъм: „А за членовете — пише, той на Р. Попович — и баща ми да дойде да ме понуждава да ги изоставим, не ща да го послушам, а не Огняновича и Христати (Павлович) и В(енелин) и прочия.“²⁶

Поколението от 20-те—30-те години живее с енциклопедизма на Берон. Неофит Рилски е художник, лексикограф, теолог, писател. Неофит Бозвели съвместно с Емануил Васкидович съставя и издава енциклопедическия труд „Славеноболгарское детоводство“. Необходимост и дълг е педагогът да се изкаже по проблемите на книжовния български език, да запише народни умотворения, да преведе и издаде книги за ученици или възрастни. И понеже български печатници в пределите на Турската империя все още не съществуват, Н. Карастоянов, Теодосий Синаитски, Неофит Рилски заживяват с мисълта за откриване и на

²³ Славеноболгарское детоводство. . . Част третая. Крагуевац, 1835, с. VIII—IX.

²⁴ Христостия или благонравие. Преведенна от Райна Поповича из Жеравна. Изд. второе. Будим, 1857, с. 95.

²⁵ Граматика славено-болгарска от Христати П. Дупничанина. . . Белград, 1845, с. I.

²⁶ Писмо на Н. Рилски до Р. Попович. — Псп., кн. 38.

типографии. Обединена от идеите на Венелин, от усилията му да популяризира името на поробения български народ в чужбина, от патоса и привлекателната сила на неговото книжовно дело, българската интелигенция през 30-те години набира сили, обособява се, по определението на Г. Гачев, като „отделен цялостен общонационален духовен организъм“²⁷. В нейните среди има книжовници, учители, начетени духовници, българи, получили образование в учебните заведения на Гърция и на други европейски страни. Интересите на тази интелигенция са разнопосочни, проблемите на художественото творчество я занимават в известен смисъл епизодично. Но тя ще съдейства за създаването на онези условия, които, подпомагайки формирането на едно друго поколение, ще предопределят по законите на диалектиката и нейния залез. Процесите, свързани с еволюцията на това поколение, са сложни, то крепне и добива самочувствие в различна среда, получава образование в гръцки, френски или руски учебни заведения. От 40-те години на XIX в. обаче към Русия се отправя цветът на ученолюбивата младеж на България, в училищата и университетите на тази страна се създава интелигенция, която дава тон на литературния и културния живот на българите, живеещи в Турската империя и в емиграция. Логично е в такъв случай да се проследи как се ражда едно ново, *литературно* вече поколение, като се има пред вид духовен център като Одеса. Това обаче не означава, че начинът, по който протича този процес в други страни и условия, не би могъл да прибави нови нюанси към мирогледа и психологията на това поколение. В момента ни интересува общото, свързано с ентелехиите и облика на поколението, онова, което го прави направляваща сила в нашия литературен живот от 40-те години на XIX в.

„Да се извърши гръцкото прореканье, че „требува да направим първом българи и сетне България“ — отбелязва в Автобиографията си Богоров, — румна ми в ума да тръгна за в Русия да уча славянски. . .“²⁸ И през 1840 г. един от най-способните ученици на елиногреческия учител Райно Попович потегля за Одеса. На 23 септември 1839 г., няколко месеца преди Богоров да пристигне и се установи в големия приморски град, хаджи Геро Добрович Мушек се обръща почтително към двама видни одески българи — Палаузов и Априлов: „Родолубивейши г. Николае и г. Василие, смирено ви поздравявам. Ако и да не знаем и не можем да ви пишем каквото що трябва, вашата обаче милост и благотворение, щото показвате към своя беден род, ни понуждават и с нашата грубост да дръзнем да изявим вам нашата сърдечна благодарност и да ви се помолим и самички за нашето чедо Найден, което го изпращам на ваше Христолубие, и до сега е било наше, а от нине на там ваше, и така го препоръчвам първо на бога, потом же на ваше Христолубие. . .“²⁹ Едни напушат Куручешменското училище, други — педагог като Неофит Рилски, за да се отправят към Одеса. Найден Геров, Иван Богоров, Добри Чинтулов, Сава Филаретов, Атанас Чолаков, Захари Княжески, Илия Грудов, Игнат Стоянов, Никифор поп Константинов. . . Имена на младежи с различна подготовка, интереси и възможности, но обединени от една идея — да станат българи в етническия, обществения и психологическия смисъл на това понятие, за да „направят“, както находчиво се изразява Богоров, България.

Започнало е първото голямо прощаване на възрожденските поколения. То е почувствувано от килийния педагог Хаджи Геро, който предава своите родителски и морални права другиму — на Априлов и Палаузов, — доловено е интуитивно от много „стари майки“, предадено е в неговия философски и нравствен смисъл в художественото творчество.

²⁷ Г. Гачев. Ускореното развитие на културата. С., 1979, с. 144.

²⁸ И в. Богоров. За народна свята, добро поменуване и родна реч. Пловдив. 1870, с. 25—26.

²⁹ Цит. по Ем. Георгиев. Найден Геров. С., 1972, с. 53.

Жадните за образование български младежи са записани в семинарии и гимназии, някои от тях, като Геров и Богоров, учат и в първокласния Ришельовски лицей. И още през първите години от престоя си в Одеса те получават твърде много — разширяват познанията си по конкретни учебни предмети, своята обща култура. Интересуват се от обществения и културния живот в Русия, четат Пушкин, Шевченко, произведенията на големите писатели и мислители. „Младите българи от 1839 г. — пише в писмо до М. П. Погодин един от одеските възпитаници, Захари Княжески — като трудолюбиви пчели са намерили у вас в Русия за себе си изобилие с мед цветя, като не са шадели нито разноски, нито здравето си, а всякога са старали да придобият, доколкото е възможно, всичко, което е потребно за любимото им отечество. . .“³⁰ Но Русия и по-конкретно Одеса не само разширяват интелектуалния кръгозор на българската младеж през 40-те години на XIX в. Те формират от тази младеж и поколение с литературни интереси и култура. Геров и Чинтулов, Богоров и Ботьо Петков, Сава Филаретов, Христо Даскалов, Елена Мутева, Димитър Мутев, Захари Княжески са обединени не само от предпочитанията, манталитета, поведението на своята възраст. Те са генерация от нов тип, която иска да знае всичко, да се реализира пълноценно. По-голямата част от одеските българчета се интересуват от поезия и философия, от политика и филология. Вълнуват се от борбите на руското крепостно селячество, от събитията, свързани с разтурянето на Кирило-Методиевското общество, от арестуването на един от създателите му — Тарас Шевченко. Захари Княжески ги осведомява за Браилските бунтове (1841—1843), за съдбата на подвения под съдебна отговорност Раковски, за смъртната опасност, която виси над главата му. И младите българи от Одеския литературен кръжец изказват мнения не само може ли да се пише поезия на нешлифования български език и какви книги са необходими на българските училища, но и за нашумели произведения на руската литература, за статии на Белински, за политически събития в помещическа Русия. Захари Княжески понякога поставя провокационни въпроси — просветата ли е пътят за избавянето от политическия гнет? Започват полемики, оформят се концепции, отгласи от които се долавят и в стихотворенията, които Геров и Чинтулов пишат по това време.

Първоначално за Геров и за останалите български младежи в Одеса Априлов е непоклатим авторитет. Той е покровител и настойник, ръководител и консултант. В негово лице всички виждат патриота и мецената, който има неоспорими заслуги за развитието на светското образование в България, вдъхновява и поощрява българофил като Венелин, съдействува за притока на даровита младеж в учебните заведения на Русия. За всички Априлов е най-именитият представител на поколението от 20-те—30-те години, което става инициатор на крупни преобразования в областта на образованието и културата. Това респектира Геров, Чинтулов, Филаретов, Захари Княжески. Първоначално те не възприемат неговото опекунство като морален диктат. Затова в първите писма, които пращат до родители, учители и близки, Априлов и останалите одески попечители са характеризирани като *благодетели*. Но след година или две отношението към тях се променя. Как се стига до този обрат? Дали това е резултат от неблагодарността и нихилизма на младите, както обикновено се твърди в подобни случаи, или са се появили причини от друг характер?

Швейцарският философ и педагог Пол Хеберлин споделя интересни наблюдения за спора между „бащи и деца“ в рамките на семейството. Първоначално нямаме симптоми за предстоящия конфликт, независимо че той започва да кълни незабележимо в чувството за семейна общност, в желанието за пълно еди-

³⁰Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835—1861). — Искра, г. II (1890), кн. 9, с. 559.

нение между родители и деца. Тогава се изгражда и родителският авторитет „от вродената у детето необходимост за уважение, необходимост, която по своя произход не е нищо друго освен стремеж към идеал, чистота и т. н. . . . стремеж, който принадлежи към елементи на духовния живот“³¹. Този авторитет се гради върху любовта на родителите към децата, върху големия жизнен опит, който им дава възможност да постъпват така, че в очите на своите синове и дъщери да изглеждат като всезнаещи и всеможещи. И не на последно място от онези добродетели, които детето по своему, но съвсем целенасочено приписва на своите родители, за да ги постави над родителите на своите връстници. Това е първата, идилична и щастлива фаза в живота на семейството, в която вече е зареден взломът на бъдещия конфликт. Детето крeпне интелектуално и нравствено, като същевременно се разделя с инфантилните си представи и илюзии, започва да вижда света в неговите реални измерения. И често се стъпва пред несъответствието между своите ранни представи и онова, което вече възприема в неговата естествена същност. То се вглежда и в постъпките и поведението и на родителите, преценява ги от своя, но вече друга гледна точка и с огорчение открива, че представите му за „идеалните баща и майка“ са неправдоподобни. Започва разочарованието, а отгук и конфликтът между „добрите родители“ и „неблагодарните деца“. Разбира се, каквато и промяна да са претърпели, възгледите на родителите не са се изменили значително. Разочарованието в случая идва от двойствения образ на бащата и майката, създаден не от тях, а от детето и юношата. То ги съпоставя, живее с инфантилна носталгия по единия и преувеличава, открива нови, понякога несъществуващи недостатъци у другия. Започва първият акт от диалога между поколенията в рамките на семейството.

Независимо че семейството и поколението се развиват по свои специфични закони, можем да открием някои общи моменти и в идилията, в начеващия стихийен бунт на тези две обществени единици. Как в случая, като имаме пред вид и фактори от обществен, социален, политически и националнопсихологически характер, би изглеждала диаграмата на Хеберлин, приложена към генезиса на генерацията у нас от края на 30-те и началото на 40-те години на XIX в.?

Типични и същевременно най-ярки представители на поколението, формирало своите идейни, литературни и културни възгледи през 20-те—30-те години, са Неофит Рилски, Райно Попович, Емануил Васкидович, Христки Павлович. И на първо място считаният от всички за идеолог и водач на тази генерация Васил Априлов. Научил, че Неофит Рилски се е установил за учител в Копривница, през 1837 г. Найден Геров напуска гръцкото училище в Пловдив и се завръща в своето родно място, за да продължи учението при прочутия педагог. Ученическите години на Богоров, Раковски, Г. Кръстевич са свързани с името на Р. Попович; на П. Р. Славейков, Юрдан Ненов, Др. Цанков — с Емануил Васкидович; Кр. Пишурка — с К. Огнянович. В писма, бележки или спомени учениците на пионерите на светското образование в България посочват принос им като просветни дейци и книжовници. Още в родния дом, в килията на Хаджи Геро, неговият син, съучениците му слушат от своя даскал за големите заслуги на Априлов за отварянето на Габровското училище, за издигане нивото на обучението в редица училища в страната. Подробности за живота и родолюбивото дело на големия меценат Геров научава и от Неофит Рилски. И у него започва да се изгражда един идеализиран, романтичен образ на Априлов. Той получава нови светли багри и когато се води преписка между Хаджи Геро и мецената във установяването на Геров в Одеса. Това е, условно казано, „периодът на детството“, когато и синът на Хаджи Геро, и неговите връстници имат свои индиви-

³¹ P. Häberlin. Eltern und Kinder. . . Basel, 1922, с. 30; К. Вика. Пос. съч., с. 84.

дуални представи за духовния си наставник, който олицетворява едно друго, по-старо поколение. Но попаднали в нова среда, почувствували правото на *свое аз*, довчерашните млади обожатели на Априлов започват да го възприемат от други позиции, да преценяват неговото поведение и възгледи с други критерии. И редом до идеализирания образ на мецената и човека Априлов се появява друг образ, деформиран от несъответствието между първоначалната представа и новите мащаби към тази представа, създадени в една друга среда. Герои много от българчетата в Одеса започват да променят отношението си към своя благодетел и оценките за него стават саркастични, а често пъти и nihilистични.³² Критично настроените млади българи недоволствуват от постъпките, от характера му. Но дали промененото отношение към мецената е резултат от неговия холеричен темперамент, от властническата му натура или е последица от причини извън сферата на неговата богата и интересна личност?

Усещането, че принадлежиш към едно ново поколение, което търси начин да се разграничи от предшестващото, се чувства най-силно при първите стъпки на това поколение. В стремежа си да се диференцират от старите младите първоначално отхвърлят всичко, създадено от техните предходници, даже и онова, което има неоспорима стойност. В същото време старото поколение не усеща тръпките на настъпващите промени и защитава упорито своите позиции и авторитет. Стига се до положение, при което едната страна, убедена в своята правота, напада, а другата, изненадана от неочакваното нападение, заема отбранителна позиция, без да разбере или тълкувайки превратно причините за това нападение. Според Ф. Заниецки „специфичен вид на бунт е атаката, единична или обща, насочена срещу отделна личност, която заради своя пост или постъпки се счита за представител на тираничния лагер на възрастните“³³. За да бъде избраната личност по-лесно уязвима и принципите на едно отиващо си поколение дискредитирани, понякога се стига до абсолютизации или до едностранчивост при представянето на нейните възгледи, позиции и творчество.

Атаката си формиращото се литературно поколение в Одеса насочва срещу лидера на книжовно-педагогическата генерация от 20-те — 30-те години — Васил Априлов. Привидно тя започва с критика на индивидуални негови недостатъци в характера, но впоследствие се поставя на идейно-нравствена и литературна основа.

Како общественик и книжовник-еволюционист Априлов е срещу всяка борческа политическа проява. Той се обявява срещу Браилските бунтове, отнася се сурово със Захари Княжески, пряко свързан с Раковски и с участниците в Браилските събития. „Фактическите. . . възгледи“ на Княжески, уведомява той Измаил Срезневски, „го доведоха дотам, че в книжата на браилските бунтовници са намерени и негови писма за възстановяването на България. . . За да не зарази другите семинаристи със своите фантазии, ние решиме да го изпатим зад граница, но Негово Високопреосвещенство архиепископ Гаврил пожела да го остави, а той ни даде заверена от ректора декларация, че занапред ще бъде умен, и т. н.“³⁴ Априлов е имал основание да се опасява от „революционна зараза“. С трезв политически усет към онова, което става в Браила, и към Раковски се отнася почти

³² За отношенията между Априлов и одеските възпитаници вж. М. А р н а у д о в. Априлов. Живот, дейност, съвременници (1789—1847). С., 1936, с. 259—283; И в. Д. Ш и ш м а н о в. Студии из областта на Българското възраждане. — СББАН, 1916, VI, 4, с. 138 и сл.; П. О р е ш к о в. Априлов и Срезневски. — Български преглед, I, 1929, кн. 2; Няколко исторически документи за възраждането на българите. I. Писмата на Захари Княжески — Искра, II (1890), кн. 8, 9, и др.

³³ Вж. F. Z n a n i e c k i. Bunt młodziu. — „Kultura; Wychowanie“, 1937, ч. IV, з. 3, 185; по К. В и к а. Пос. съч., с. 95.

³⁴ Вж. П. О р е ш к о в. Априлов и Срезневски. — Български преглед, I (1929), кн. 2.

цялата младежка българска колония в Одеса. С консервативните си обществени позиции, с отношението си към Браилските събития Априлов се разграничава политически от едно поколение, възпитано в друг дух, възприело други граждански принципи. Диференциацията върви и по други линии, които често се пресичат. Интересни данни за този процес, за формите, в които се изявява, ни дава един спомен на Греков, написан в резултат на чутото от Чинтулов в началото на 70-те години. „Веднаж аз бях поканен — разказва авторът на „Стани, стани, юнак балкански“ пред Греков — у Никола Миронович (Тошков, б. м.) на обяд; там беше поканен и Василий Априлов, *лице високопоставено и не мой връстник; аз бях представител на младото поколение*. . . По едно време Априлов, за да разбере моето духовно развитие и патриотическо настроение, заговори с мене за *литературни трудове* и ме запита дали съм чел съчинението на славянофила Хомяков и видял ли съм неговия „Орел“, тогава това Хомяково стихотворение за мене беше новина; не бях го чел и чистосърдечно се признах на моя събеседник. Щом свършихме обядта и седнахме в кабинета на домакина, за да изпием следобедната чаша кафе, Априлов бръкна в джоба си, извади една малка книжчица и почна да декламира „Орел“. *Понеже декламаторът не знаеше правилно ни писменици, ни говоримия руски език, той още първата дума произнесе погрешно*, като прочете „высо́ко“ вместо „высоко́“. *Аз го поправих, той се докачи, захвърли книжчицата на пода, нарече ме „молокосос“*. И наистина, *работа ли беше то на един семинарист да чете нотации на едно високопоставено лице, един нотабл на един народ*. . .“ Раздразнението на Априлов предизвиква смях сред присъстващите. „С голям възторг — продължава Чинтулов — аз продекламирах Хомяковия „Орел“, всички останаха доволни от изкуството и от силата, с която той беше написан, и от изкуството, с което аз го продекламирах. . .“³⁵ Уловен е и е предаден в многозначните му акценти и нюанси психологическият сблъсък между представителите на две поколения. Чинтулов разказва за инцидента между него и Априлов след тридесет години, т. е. тогава, когато поколението, към което той принадлежи, не е вече водещо, когато то е премислило и отчело плюсовете и минусите на своите постъпки, нихилизма и абсолютизациите на своите констатации. Затова от други позиции вече поетът се мъчи да оправдае държанието си с мецената — като липса на необходимо светско възпитание, на „светски приличия“. Но не това е същественото в случая, независимо че то дава интересен материал за еволюцията и психологията на поколенията. Макар и в късна редакция, във впечатленията на Чинтулов от посочената среща с Априлов в дома на Тошков има съществени податки. Три десетилетия след случката с Априлов поетът намира за необходимо да посочи диференциацията между поколенията, техните биологически, социални и нравствени различия, опекунството на по-старите над младите, разноезичието, което съществува между тях. И да обърне внимание на демонстративния начин, по който настъпващата млада смяна отхвърля статута на старата, по-различното отношение, което има към литературата, в случая съпреживяването, емоционално-артистичния прочит на художествената творба, който създава друга атмосфера между присъстващите.

Разграничението между старата генерация и настъпващия одески кръг се чувства и в границите на формиращата се национална литература. Това е въпрос, свързан с е облика на поколението, и с периодизацията на литературния процес през Възраждането.

През 1841 г. Априлов издава в Одеса своя труд „Денница новоболгарского образования“, в който се спира на моменти от българската история, прави преглед на българската книжнина, на развитието на учебното дело в България. Книгата се приема радушно от многобройните почитатели на автора. Но Найденов

³⁵ Д. Чинтулов. Стани, стани, юнак балкански. С., 1973, с. 167—168 (курс. м., Д. Л.).

Геров е твърде резервиран към нея. И не само заради това, че поместеният материал в „Денница. . .“ е оскъден и непълноценно осветлен, за което споменава в писмо до своя брат Атанас.³⁶ Книгата не удовлетворява неофициално избрания водач на едно поколение с недостатъчната гражданска актуализация на проблемите, които разглежда, с необичайната си композиция, със своя стил. При това Геров е вече засегнат от Априлов като преводач на неговата статия „Българските книжници“, която след обнародването ѝ в „Одесский вестник“ той превежда на български по молба на нейния автор. Но Априлов е неудовлетворен от превода, по повод на което Н. Геров пише на своя брат Атанас: „Той изправя превода, та го направи нищо и нийде.“³⁷ Засегнатото младежко честолюбие, извисеният критерий към „Денница. . .“ стават причина за нихилистичното отношение на Геров към труда на Априлов. В Геровия архив е запазена, останала дискретна досега, негова оценка на „Денница новоболгарского образования“:

Деницата пред нас изгря
уж да разсее тъмнината,
а тя от нас и светлината
на слънцето закри с мъгла

Каквото гнилите дърва
ноща сами в темнотата светят,
тъй и Деницата сияе,
пред който Българско не знае.³⁸

С тази оценка Геров изяснява напълно причините на своя нихилизъм — Априлов не познава проблемите, актуални в момента за България. Отново е налице един от основните принципи в началния етап на борбата между поколенията — пълното отрицание.

Априлов започва да чувства своята нестабилност като меценат и представител на поколението от 20-те—30-те години. Първоначално смята, че срещу него се обявяват единици. Но по-късно се убеждава, че бацилът на новото време е „заразил“ всички млади българи в Одеса и с прискърбие е заставен да признае и обобща: „Тези момчета тука научиха се да станат високомерни, упрями и пр.“³⁹ Нещо повече — той възприема някои от тях вече като свои идейни и литературни врагове: „Мнозина от тях, които искат да минат за учени, станаха мои противници, а още по-чудно е, че повечето от учещите в Одеса под мое наблюдение и покровителство българи станаха мои хулители само поради това, че в течение на тяхното учение аз бях високателен към тях и не им угаждах.“⁴⁰ Априлов по своему потвърждава, че е трудно на представителите на едно поколение, което трябва да бъде заменено от друго, да открият първопричините на конфликта между тях и напирашите да ги развенчаят.

Младата българска генерация, която живее и учи в Одеса, се противопоставя на своите предшественици с ясното съзнание, че ще бъде инициатор на нещо значително по-перспективно от онова, създадено преди нея. По повод излизането на преводния труд на Богоров „Математическа география“ (1842) Геров пише брошура под заглавие „Няколко думи за преводът на математическата география на г. Ивана А. Богоева“ (1842). „Може да рече човек — заявява категорично бумерангът на първото литературно поколение в България, — че в одеските училища зреят такива плодове, от които скоро шем можем да вкусим

³⁶ Вж. Е. М. Георгиев. Найдено Геров. С., 1972, с. 85.

³⁷ Пак там, с. 86.

³⁸ НБКМ — БИА, ф. 22, арх. ед. 589.

³⁹ В. Априлов. Съчинения. С., 1968, с. 373.

⁴⁰ Пак там, с. 369.

духовна сладост. Който обича, нека разгърне Математическата география, първакът, така да речем, на тая градина, и ще повярва това, що говоря“ (с. 2—3). Геров и всички негови другари, влезли в открит конфликт с Априлов, с неговите връстници и съмишленици и отхвърлили техните идейни и книжовни норми, разбират, че трябва да им противопоставят своя литературна и гражданска платформа. За разлика от по-късните литературни поколения в България и в други европейски страни те не я формулират като манифест, чрез който да оповестят принципите, в името на които критикуват и отхвърлят. Новаторските им концепции, творческата им дързост припламват в оригинални техни съчинения, в кръжеца, в който спорят по актуални културни и политически проблеми. Наистина навинаги между тях има пълно съгласие, появяват се различия във връзка с конкретни становища и въпроси. Но тези различия не са в състояние да ги разделят, защото ги обединяват общите, груповите и индивидуалните на поколението, ентелехиите, които го обособяват като литературна цялост, чувството за биологическа и творческа общност, и не на последно място — интуитивно натрапчивото самочувствие, с което заживява всяка млада генерация: „След вас значи по-добро от вас.“ Геров не е съгласен с някои граматически въпроси, защитавани от Богоров, но приемайки по същество възгледите му за формиращия се национален български език, препоръчва категорично превода му на „Математическа география“. От своя страна Ив. Богоров също не приема всички възражения на своя опонент и влиза в спор с него.⁴¹ Започва първата публична дискусия между членове от първото българско литературно поколение. Но тя има творчески характер — изяснява основни проблеми във връзка с развитието на българския книжовен език.

В диалога между две взаимно привличащи и изключващи се поколения логично се налага по-младото. Не само затова, че има биологически приоритет, че воюва с по-голяма непримиримост. Одеските млади българи внасят нов дух в литературата и културата, озонират общественния живот след завръщането си в България. Богоров издава първия фолклорен сборник „Български народни песни и пословици“ (1842), ликовете на Иван Асен и Иван Шишман; а по-късно, когато е в Лайпциг, става редактор и на първия български вестник „Български орел“. Найден Геров се формира като първия талантлив български поет, през 1845 обнародва първата българска поема „Стоян и Рада“, поставя началото на пътеписния жанр чрез своите писма-пътеписи. В Одеса той започва да работи и над своя български речник. Подтикът за този колосален лексикографски труд идва от представител на старото поколение — от неговия учител Неофит Рилски. Но и чрез своя речник Геров влиза в опозиция с това поколение — докато словарът на Неофит Рилски е започнат като *гръцко-български*, трудът на Геров е замислен и излиза като „Речник на *българския език*“.

В Одеса през 40-те години се изявява първата българска поетеса Елена Мутева, поставя се началото на революционната българска поезия. Чрез призивните си стихове Чинтулов, както своя другар Найден Геров, отхвърля решително анемичните образци на даскалската поезия, насочва се към нова проблематика, стига до нови идейно-естетически решения, провокира съзнанието и вкуса на българина, внася нови нюанси във взаимоотношенията „писател — творба — читател“ (resp. слушател). И ако Геров след обнародването на „Денница...“ иронизира Априлов като писател чрез стихотворенията, които пише през този период („Къде си, вярна ти любов народна?“, „Стани, стани, юнак балкански“), Чинтулов се противопоставя рязко не само на книжовника, но и на идеолога-консерватор и като другар на низвергнатия Захари Княжески, и като представи-

⁴¹Вж. Нешо за няколко думи за превода на Математическата география. Написа по български И. Богоев. Одеса, 1842.

тел на поколение, което не може да възприеме натрапвани му идеологически и литературни норми. Това поколение не желае да върви по проправен и утъпкан от друг път. То подобно на предшествуващото ще превежда педагогическа книжина, ще утвърждава принципи на светското образование, но заедно с това ще търси и нещо друго, за което учителите и наставниците му не са мислили или което даже им е чуждо и враждебно.

През 1844 г. Богоров издава своя граматика и я нарича „Първичка българска граматика“. Граматики преди него издават Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Христати Павлович. Но те не са граматики на говоримия български език, който трябва да стане основа на литературния, подхвърля Богоров още чрез заглавието на своя учебник, а граматики на педагози, които защитават принципи, несъобразени със спецификата на живото българско слово.

При литературното поколение от 40-те години се забелязва и нещо друго — то става проводник на руската обществена и литературна мисъл, като гръцкото, изиграло вече своята роля, остава на заден план. Но представителите на младата ни генерация обръщат сериозно внимание и на самобитността на националния език и култура. Когато превежда „Математическа география“, на Богоров прави впечатление обяснението, което се дава на термина „привлекателна и отгласкателна сила“: „Сичките тия тела ся държат на небесното пространство и вървят по пътят, който им е поставен от бога, с помощта на *привлекателната и отгласкателната сила*“ (с. 360). Наистина в случая става въпрос за процеси, свързани с движението на небесните тела. Но логично е било да се замисли Богоров за относителната валидност на този принцип и в духовното развитие на народите, които, за да могат да се развиват, трябва не само да бъдат „привличани“, да „вземат“ от чуждите култури, но да имат и своя „отгласкателна сила“, един от факторите за националната им самобитност. И за да предпази българския език от ненужни русизми, Богоров започва да създава неологизми, някои от които остават в основния лексикален фонд на езика ни. Към този принцип представителите на това поколение се придържат и в художественото си творчество. Те имат пред вид руски литературни образци, но ги подчиняват на своеобразието на националното ни развитие. Чрез Геров и Чинтулов силаботонизмът от руската поезия преминава и в българската. Но това става естествено, тъй като елементи на силаботонизъм откриваме и в български народни песни. Принципа на „привлекателната и отгласкателната сила“ одеските възпитаници прилагат и в границите на националната духовна общност. Н. Геров създава „Стоян и Рада“, като взема под внимание тематични и структурни елементи и особености на народната балада. Но по композиция, атмосфера, образи, интерпретация неговата поема е индивидуално творческо дело, опозиция на фолклорната традиция. В поезията на Чинтулов се долавят образността, лексиката, колоритът на юнашката и хайдушката песен. Но тя е качествено ново явление в сравнение с онова, създадено от талантиливи народни певци.⁴² Самобитност в литература, култура, национален живот — ето един от основните принципи, отстояван от новата литературна генерация, до който тя достига по противоречив творчески път — от усвояване на художествения опит на чуждото към запазване на оригиналния характер на националното.

Формирането на литературното поколение в Одеса през 40-те години не е откъснато от политическите, общокултурните и литературните процеси, които стават в България. Затова „одеският кръг“ може да се разглежда като авангард на българската интелигенция по това време. Въпросите, които възбудят Геров, Чинтулов или Богоров, занимават и Бозвели, Славейков и Джинот. Неслучайно

⁴² Вж. по-подробно Д. Л е к о в. Фолклорът и поезията на първия български революционен поет. — В: Българската литература и народното творчество. С., 1977.

през 1842 г. Фотинов издава пробния, а през 1844 г. редовния брой на първото българско периодично издание „Любословие“. На страниците на „Любословие“ и „Цариградски вестник“ започват спорове за характера на изграждащия се национален книжовен език. Поставят се въпроси за литература и култура от нов тип. А книжовник и обществен деец като Бозвели, осъзнал действеното значение на литературата, счита за чест да се нарече „български писател“.

Независимо че българската интелигенция в страната чувства по-определено промените в духовното и общественото битие, нейното развитие се извършва по-бавно в сравнение с развитието на българските интелектуалци в чужбина и по-специално в Одеса. Лишена от политическа самостоятелност, от творческа атмосфера и контакти, тя е трябвало да се задоволява само с онова, което е могла да научи от периодичния печат или от книги, достигнали до нея години след излизането им. Когато българските ученици в Одеса четат Пушкин и Лермонтов, а Геров и Чинтулов създават образци в българската интимна и революционна лирика, Славейков се увлича от черковно-религиозната книжнина, съставя „Житие на светого Тодора“, „Акатис на св. Ивана Златоуста“ или превежда „Страшното съдовище“. Но въпреки различията в условията талантливата част от българската интелигенция в страната набира сили, за да се включи в разрешаването на жизнените литературни и политически проблеми. Подкрепа и импулс тя получава от завърналите се руски възпитаници, които подпомагат развитието на учебното дело, на преводната и оригиналната литература, на отделни книжовници и учители.

Когато се поставя проблемът за поколенията, за да се открие новото, което ни дава основание да говорим за „ентелехия на генерацията“, обръщаме вниманието преди всичко на различията. Но това не означава, че поколениято не приема и доразвива духовните ценности, създадени от „старите“. Последователността в развитието е закон, валиден не само за обществото, но и за генерациите, за всяко явление и процес изобщо. В определени случаи даже представители от предшестващото поколение, което е престанало вече да бъде направляващо, подемат и осъществяват пълноценно онези задачи, които е регламентирала новата литературна генерация. Типичен пример за такава последователност и диалектическа приемственост е Неофит Бозвели.

Заедно с Неофит Рилски, Христати Павлович, Емануил Васкидович, Райно Попович, на които в различни възрастови граници е връстник, той е водеща личност на поколението от 20-те — 30-те години. Но творец и общественик с изключително дарование и прозорливост, той прекрачва духовните периметри на своята генерация и се включва и в поколението от 40-те години, независимо че е по-стар от законните му представители с около три десетилетия. У Бозвели съществуват философски предпоставки за това. Той е винаги актуален, в крак с времето, защото добре съзнава преходността на явленията, настъпателния характер на новото, необратимата сила на процесите. „Известно е — разсъждава Бозвели, — че всякой си има дарованието и длъжността — и на всякое нешто времето, мярката и орудие са потребни и сгодни, и причини, чрез които могат добре да се обработят лесно в ползу — и ничто без тях никакво. . . Знаино е, че времето се върти, прехожда и благослучайното не чака, но заминува и си отхожда.“⁴³ Бозвели осъзнава и възприема диалектическата относителност на времето („временное время“), на обществените институти, на епохите, на литературните явления и закономерности — на всичко. И това му дава възможност да долови и същевременно да обясни смяната на една генерация с друга и за разлика от Априлов да не обвинява, че тези, които вчера са го приемали за „на-

⁴³ Неофит Бозвели. Съчинения. С., 1968, с. 241.

стойник, днес са негови отрицатели. А да заяви като мъдрец: „Векът бива плодът на предшестващото и цветът на последуващото века. . .“⁴⁴

Специфичните изживявания на литературните поколения през Възраждането се определят не само от литературни, културни, психологически предпоставки и явления, но и от значителни политически и социални събития и процеси, които играят ролята на *кристализиращ център* в тези изживявания. Неофит Бозвели остана при поколението от 20-те — 30-те години като един от реформаторите на българското образование, а в книжнината — като автор на енциклопедичния труд „Славянобългарское детоводство“ (в съавторство с Ем. Васкидович). В 40-те години той влезе като общественик, и то като политик-новатор — организира и оглави борбата за духовна независимост, пръв издигна публично искането за официалното признаване на българската националност в пределите на Османската империя. С други думи, той съдействува за формирането на онзи кристализиращ център, който стана трансформатор на специфичните изживявания на различни типове писатели от 40-те до края на 60-те години. Но ролята на Бозвели в духовното битие на литературната генерация от четвъртото десетилетие не е само в това. Той се изяви и като зрял писател, като родоначалник на нова жанрова форма в българската литература — диалога. Чрез диалога Бозвели премина от един тип литература към друг — от педагогическата към публицистично-художествената, посочи задачите и своеобразието на тази литература.

Някои изследователи са на мнение, че в диалога „Просвещенний европеец, полумершия Мати България и син болгарин“ присъствието на „просвещения европеец“ е почти излишно — неговите функции можели да се поемат от сина на Майка България. Впоследствие, по време на второто си заточение в Атон, Бозвели сам се убедил в това и в диалога „Плач бедния Мати Болгарии“, който фактически е нова редакция на „Просвещенний европеец. . .“, ограничил лицата от три на две, т. е. оставил разговорът да се води между майката и нейния син. Какви са били съображенията му, за да постъпи така?

Диалогът „Просвещенний европеец. . .“ е писан в началото на 40-те години на XIX в. В него Бозвели има пред вид онова поколение, което току-що е заминало на учение в чужбина и което се отнася с респект към авторитети като Априлов и към всичко чуждо. То още не е заживяло със „съзнанието за поколение“, и има нужда от настойник, който не само да го напътствува, но и при нужда, както е в диалога, да говори от негово име. В продължение на няколко години тази млада генерация възмъжава духовно. Това Бозвели разбира много добре. Затова, когато започва да работи над „Плач бедния Мати Болгарии“, т. е. да преработва основно „Просвещенний европеец. . .“, той вече има пред вид една друга фаза от развитието на тази генерация — периода, когато тя вече наистина се е почувствувала като биологическа, етническа, психологическа и интелектуална единица, която живее със съзнанието, какво е и какво ѝ предстои. Затова именно „просвещеният европеец“ става вече излишен.

В каквата страна и среда да бъде разгледана, формиращата се млада българска интелигенция от 40-те години се разграничава от предшестващата генерация по мироглед, душевност, обществено съзнание. Сред нея се създава творчески настроена прослойка, която започва да направлява българския литературен живот в страната и извън нея, да поставя нови проблеми, да съдействува за създаването на стабилен художествен вкус. В литературата навлиза поколение, което ѝ дава физиономия и направление в продължение на три десетилетия. Наистина през 50-те—60-те години към него се присъединяват творци, които излизат извън възрастовите граници на генерацията от 40-те години. Те имат

⁴⁴ Неофит Бозвели. Съчинения. С., 1968, с. 223—224.

и някои индивидуални обществени и художествени различия с него. Но независимо от това обединяват ги специфичните изживявания на общественото време, кристализиращият център, еднаквите или почти еднакви психологически и творчески реакции.

П. Р. Славейков с цялостната си творческа и обществена дейност е убедителна илюстрация на раждането, развитието, зрелостта и залеза на това поколение. Започнал с подражателна религиозна и сантиментална интимна лирика в началото на 40-те години, той постепенно достига до самобитните творчески изживявания на Геров, а в края на 50-те години и по време на Кримската война — и до революционните изблици на Чинтулов. Намерил свой идеен център — борбата за духовна независимост, — Славейков обвързва литературното и журналистическото си дело с тази борба. И тя, без да се изключват и други обществени и психологически фактори, става основен елемент в онази система, която определя специфичните групови изживявания на поколението от този период. Но в края на 60-те години движението за самостоятелна българска черква, осъществило своите задачи, слиза от историческата сцена. На дневен ред се поставят проблемите на националноосвободителната борба. Генерацията, заложила обществения и творческия си авторитет на легалната съпротива срещу домогванията на Цариградската патриаршия, не може обаче да разбере и се убеди, че трябва да отстъпи заемащите от нея позиции на друго поколение с друга психологическа, нравствена, обществена и литературна нагласа. Талантливи нейни представители като Славейков обаче долавят, че с тяхното поколение „става нещо“ и искат да си го изяснят.

Литературната генерация от 40-те — 60-те години не започна своя „бунт на поколението“ с оповестена програма, с манифест. Но завърши творческата и обществената си мисия с публично споделена равностетка — с елегията „Не пей ми се“. В продължение на три десетилетия тази генерация живя с натрапчивото съзнание, че е белязана от съдбата да изиграе първостепенна роля в културния и политическия живот на нацията, че създава канони, че е законодател. Но когато дълголетната борба за самостоятелна българска черква — кристализиращият център на поколението — завърши с успех, вместо ода най-талантливият пълномощник на това поколение написа елегия. Славейков беше смутен и заговори не само от свое, но и от името на „съмишлениците“ си. Той се заричаше да не пее, защото сам беше разбрал, че времето, на което беше посветил своя талант и творчество, беше вече история — със свои проблеми, със свои идейни и литературни апологети и спътници. По-младите от него, присъединили се към поколението, но започнали да осъществяват по-късно неговата платформа, не можеха да разберат, че „Не пей ми се“ беше вопъл и стон не на един голям поет, но печална равностетка на *генерацията*, на която те бяха станали сподвижници. Затова неспоразумливият Пискулюлиев, роден осемнадесет години след Славейков, напразно го подканваше *да пее така, както е пял дотогава*.⁴⁵ Славейков беше принуден да отговори:

Ни сила има в мен, ни страст;
аз свещ съм замъждяла.

Изгубил съм и сваят, и глас:
да пам ми се отпяло.

.....

Жив няма; няма ни един
с дух бодър и свободен —

⁴⁵ Вж. А. Пискулюлиев. Пейте, Славейков. — Читалище, 1870, кн. 3.

едничък бащин, майчин син.
пророк до нас проведен.

(„Из отговорът към (Уломка)“⁴⁶

Това беше отговор не само към Пискулюлиев, но към всички, които не бяха разбрали горчивата равностетка на най-будната част от едно отиващо си поколение. То е било силно, в него са бушували страсти. Живяло е със съзнанието („свещта“), че има *свой глас*, своя творческа и обществена физиономия. Но като всяко поколение е извървяло историческия си път — свещта вече догаря, пламъкът мъжее. И не само прозорливост, но и голяма морална сила е необходима, за да може един от представителите на тази генерация да започне изповед, която рядко друг би направил с такава човешка и творческа откровеност. Славейков е категоричен — от неговото поколение „няма ни един с дух бодър и свободен“. Необходим е „пророк до нас проведен“, т.е. друго поколение, което трябва да има нещо качествено ново в сравнение с онова, което е давало сили и крепост на старото. Поетът сам посочва неговия обединяващ център, който ще определи и характера на новите му изживявания — „дух бодър и свободен“. Житейската и творческата прозорливост на Славейков му помага да преодолее кризата, обхванала неговата генерация, да потърси брод към новото. И да се убеди, че наистина идва едно ново поколение — в живота, в литературата, в културата, — което ще влезе в остър спор с предшествениците, ще иронизира и абсолютизира консерватизма на „бащите“, ще отхвърли много от техните истини и заблуди, но заедно с това ще създаде нещо различно и трайно. Т.е. ще се повтори онова, с което започна и продължи диалогът между генерациите от 20-те—30-те и 40-те — 60-те години на XIX в. Славейков не пожела той и неговото поколение да бъдат поставени в музея на историята още приживе. И се помъчи да направи трезв анализ на изминатия път, да разбере непримиримостта и борческия дух на „младите“. Статиите, стихотворенията, поемите, които написа след „Не пей ми се“, „Отворено писмо до Негово Блаженство Екзарха“, „Двете касти и власти“ (съвместно със Св. Миларов), „Жестокостта ми се сломи“, „Изворът на Белоногата“, „Бойка войвода“ и др., подсказваха определено, че той иска да се включи, без да скъса духовните връзки със своето поколение, в разбунения свят на младите, да заживее с проблемите, които ги вълнуват, да бъде житейската и творческата спойка между живото минало и напирашката младост. Новата литературна генерация от 70-те години не можеше да не оцени онова, което предшествениците и преди всичко Славейков бяха направили като творци и граждани. Но пътят на всяко поколение, както отбелязахме вече, започва с разграничението, което понякога е толкова грубо и едностранчиво, че заличава нишката на приемствеността. Жалона на това разграничение между Априлов и одеския кръг поставят Геров, Чинтулов, Захари Княжески; между тяхното поколение и онова, което неудържимо настъпваше — Ботев.

Елегията на Славейков „Не пей ми се“ е обнародвана на 1 октомври 1870 г. в бр. 1 на сп. „Читалище“, „Жестокостта ми се сломи“ — на 30 януари 1873 г. в кн. 4 на същото списание. Ботев е заинтригуван от двете творби на Славейков, когато той цени като талантлив писател и безкомпромисен родолюбец. Независимо от преклонението си пред големия поет обаче, който пръв му подава ръка и публикува „Майце си“ във в. „Гайда“, той беше решил да се разграничи публично от неговите или по-точно от позициите на поколението, към което принадлежеше Славейков. Това Ботев направи не след излизането на „Не пей ми се“, а няколко години по-късно — след появата на „Жестокостта ми се сломи“. Тази „забавена реакция“ към „Не пей ми се“ беше в съгласие с нравствените му прин-

⁴⁶ Читалище, 1871, кн. 3.

ципи — той не искаше да застава срещу уважавания от него поет в момента, когато душевната му драма беше най-силна, а съпротивителните му сили най-лабилни. Напротив, изчакваше да види какъв обществен и литературен облик ще има тази криза по-нататък, какви допълнителни проблеми ще постави. И когато чрез „Жестокостта ми се сломи“ разбра, че Славейков е преминал през катарзиса на своите съмнения, младият поет и революционер реши да заговори открито, по ботевски от името на своето поколение.

В бр. 3 от 20 май 1873 г. на в. „Будилник“ излиза „Защо не съм?“. Някои изследователи на Ботев възприемат тази негова творба като „своеобразно“ стихотворение-фейлетон“ или като „стихотворение-рецензия“.⁴⁷ „Защо не съм?“ — литературен и идеен манифест на поколението от 70-те години, което идва с нова обществена и художествена програма, с нов нравствен и жизнен кодекс. В този манифест в иронично-саркастична форма е казано почти всичко, което възбужда Ботев и революционната писателска интелигенция. Поставено е на преоценка литературното дело на представителите на едно поколение, на хора с различни възможности, но в една възрастова група — П. Р. Славейков (роден през 1827 г.), Гр. Пърличев (роден през 1830 г.), Кр. Пишурка (роден през 1823 г.). В този „литературен манифест“ е иронизирана и друга група, сравнително помлада, но приела някои от творческите принципи на отиващата си генерация — Ив. Вазов (роден през 1850 г.), Константин Сапунов (роден през 1844 г.).

В програмата на художественото поколение от 70-те години от заглавието ѝ — „Защо не съм?“ — до последната ѝ дума властвува отрицанието. А това вече подсказва, че наистина се е формирала генерация, която, за да се почувствува укрепнала и да стане водеща, трябва да направи първата стъпка — да се разбултува срещу шаблонизирания етикет. Създаденото от предшествениците се отхвърля не чрез голословно отрицание, а по принципа на градацията, поименно, аргументирано. Започва се от посредствени книжовници като Пишурката, Сапунов и Владикин, иронизират се Войников и Пърличев, за да се постави акцентът, съвсем съзнателно и целенасочено, върху Славейков, корифея на отиващото си поколение. И по-специално върху „Не пей ми се“, документ-равносметка за пъти и залеза на това поколение:

Но защо не съм Славейков,
да заплача, да запая:
„Не пей ми се, не смей ми се,
от днес вече ще да бляя?

Особено силен и многозначен е финалът на манифеста „Защо не съм?“:

Но защо не съм и Вазов,
„вярата“ да си възпея;
че ще стане вълк овцата,
а певците като нея?!

Ботев, неговото поколение отхвърлят идейните и художествените принципи на предшествениците, дребнотемиято, посредствеността, безпринципността и примиренчеството, принизените критерии към литературното творчество. И чрез отрицанието на писатели и творби с различна стойност утвърждават нова система за създаване, а оттук — и за възприемане на художественото произведение. В нейната основа е поставен проблемът за революционното преустройство на съществуващите обществени и социални отношения. Затова и сарказмът към Вазов е толкова невъздържан и лют — като представител на поколението, към което принадлежи и Ботев, той трябва да пише не примиренчески стихотворения като „Вярата ми“, а да върви в крак със своите връстници.

⁴⁷ Хр. Ботев. Събрани съчинения. Т. I. С., 1976, с. 350.

Литературните и идейните канони, за които воюва чрез „Защо не съм?“, Ботев утвърждава чрез своята поезия и публицистика, чрез литературнокритическите си оценки. Той критикува просветителските концепции на Рашко Блъсков и на неговите синове Илия и Димитър, наричайки ги язвително „съзвездие-то Блъскови“, посредствеността на поети като А. Франгя. Две години след обнародването на „Защо не съм?“ Ботев потвърждава неговата стойност на програмен литературен документ, иронизирайки в същия стил „различните войничови, пишурки, пискюлчиевци, пърличевци, вазовци и прочите наши велики таланти“⁴⁸. А в „Политическа зима“ отново напомня за горчивата равностетка на старото поколение — за елегията „Не пей ми се“ (Славейков. . захвана да пее „Аман, аман. . .“)⁴⁹.

Какво е отношението на Каравелов, един от видните представители на поколението от 70-те години, към Славейков, а чрез него и към генерацията, към която принадлежи редакторът на „Македония“?

Той цени високо автора на „Изворът на Белоногата“ за непоколебимия му патриотизъм, за участието му в лявото крило на движението за духовна независимост, за талантливото му перо. Но е критичен към всяка негова постъпка, която е в противоречие с програмата и тактиката на БРЦК.⁵⁰ За разлика от Ботев обаче той не иронизира Славейков след обнародването на „Не пей ми се“. Не казва въобще нищо, свързано с идейно-творческата криза на поета, която добре е разбрал и оценил. Как се стига дотам, че двама големи творци и общественици като Каравелов и Ботев, „зачислени“ към един и същи период от литературното ни развитие, възприемат по различен начин една художествена творба, която дава повод за противоположни оценки, за наблюдения и обобщения от методологически характер? Някои ще обяснят поведението на Каравелов в конкретния случай с „вродения му реформизъм“. Други — с предразположението му към подобни изживявания, които ще го сполетят наскоро — след „скъсването“ с революционното движение.

Когато се прави паралел между Каравелов и Ботев, се пропуска или недооценява един елементарен биологически факт — рождената им дата. Любен Каравелов е роден около 1834 г., Христо Ботев — в началото на 1848 г., т. е. разликата между двамата по възраст е около 14 години. Без да се абсолютизира тази житейска подробност, в никакъв случай не трябва да се отминава обаче като несъществена или странична. На нея обръщат сериозно внимание, както посочихме вече, всички социолози, които се занимават с проблема за поколенията. За ролята на възрастта в духовната и биологическата еволюция говори и Гюте.

Формирането на Каравелов като творец и личност започва в края на 50-те и се осъществява в значителна степен през 60-те години на XIX в. В Русия фактически той се подготвя за онази многостранна литературна и гражданска дейност, която го издига на гребена на националноосвободителното движение, включва го в духовния елит на нацията. Тук той се проявява като талантлив белетрист, публицист, фолклорист, литературен критик. В Москва, запознавайки се с разнородни идейни течения и школи, младият българин възприема онова, което по-късно ще популяризира като общественик в Сърбия и преди всичко в Румъния. Но направил първите си стъпки на книжовния друм през 60-те години, Каравелов същевременно се разграничава от писателите, работили по това време и през предишните десетилетия. „Българската литература — пише той — се е появила от третото десетилетие на XIX в.; но тая литература е била чужда, защото се е преводила от гръцки и от руски. . . Ония десетина книжки, които са

⁴⁸ Знаме, г. I, бр. 9, 1875.

⁴⁹ Пак там, г. I, бр. 10.

⁵⁰ Вж. Д. Косев. Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност. — Год. Соф. унив., Ист.-филол. фак.; т. XLIII, 1946—1947; т. XLV, 1948—1949.

написани от български автори от 1850 и до 1870 г. (Каравелов определя точно крайната граница на подпериода и на поколението, свързано с него!) и които се наричат самостоятелни български произведения, са до такава степен маловажни, щото ние не смеете да ги наречем литература и да им дадем важно значение. Българите нямат още литература.⁵¹ Поколението на 70-те години заговоря с езика на ниҳилизма. И отхвърлило остарялото, бърза да утвърди новото, с което според него започва леточислението на българската литература: „Нашата българска книжнина — напомня наиздателно през 1870 г. също Каравелов — *захваща вече да се разширява и все повече и повече открива своята физиономия; появиха се вече писатели, които имат понятие що е книжевност; захванаха да работят на книжевното поле такива хора, за които може да се каже, че имат истинско образование и положително знание и ние трябва да се съзнаем, че началото е вече положено и буквата А е вече написана в българската литературна азбука.*“⁵² Появил се е нов Месия в българската литература и журналистика. Той прави веднага впечатление на младите, особено на Ботев. . .

Срещат се двама необикновени българи. Единият, известен вече като писател и революционен деец, другият — в началото на своето литературно и бунтовно поприще. Ботев е уважителен от страстността, с която Каравелов защитава своите смели схващания, от актуалността на публицистиката и художественото му творчество, от неговия енциклопедизъм. И в бр. 39, 1870 г. на в. „Свобода“ той обнародва стихотворението „Делба“ с посвещение „Л. К[аравело]ву“. Тази Ботева творба дава най-автентична представа, по какъв начин младият революционер е възприемал своя по-възрастен събрат, как от първия контакт с него в съзнанието и чувствителната му душа са се запечатали черти, които той ще свърже в един образ с неотразимо литературно и обществено обаяние. Още началният куплет на стихотворението говори, че от първата си среща с Каравелов Ботев го е почувствувал по душа, характер и темперамент като човек, от своето поколение:

По чувства сме братя ний с тебе
и мисли еднакви ний таим,
и вярвам, че в светът за нищо
ний няма с теб да се разкаем.

Споделени са интересни мисли за „спойката“ между членовете на едно поколение, за началото на неговата еволюция. Почувствувал Каравелов като равен по възраст, Ботев изтъква на преден план онова, което е съществено за всяка нова литературна генерация — специфичните изживявания на събития, на общественото време, на личната съдба. В следващите куплети на творбата той посочва нови допирни точки между себе си и своя значително по-голям събрат — „страдания, бедност в чужбина“. Чувствува се и новият кристализиращ център в духовното битие на поколението от 70-те години — революционната борба, а оттук и заветът, която дава на това поколение изключителна морална устойчивост — „на смърт, братко, на смърт да вървим!“ Но Ботев е открил у Каравелов и нещо друго, което го кара да го причисли към своята генерация — творческо родство, общност във възгледите за ролята на литературата в обществените борби — „сърцето си вече казахме с печалните наши две лири. . .“. С такива представи за редактора на „Свобода“ заживява неговият значително по-млад събрат. Той го идеализира, търси и открива в неговата личност онова, което е необходимо нему и на буйните глави от неговата генерация. Но всяка идеализация крие своята противоположност — разочарованието.

⁵¹ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VI. С., 1966, с. 194—195.
⁵² Пак там, с. 157 (курс. м., Д. Л.).

„Приписал“ на Каравелов душевността, изживяванията, менталитета, ентелехиите на своето поколение в техните най-съвършени форми, след като заживява в дома на своя кумир, Ботев започва внимателно да се вижда в поведението, в характера, в писанията му. Минава известно време и според спомени на съвременник той започва да чувства младежко раздражение от деспотизма му — редакторът на „Свобода“, убеден в изключителните възможности на своя помощник, е апелирал за по-голяма дисциплинираност, системност и упоритост в работата. И е проявявал благородната строгост на значително по-голям брат, на духовен наставник към неизбуял още талант.

Настъпват решителни дни в живота на революционната организация — обирът при Арабаконак, залавянето и обесването на Левски, спадът на освободителното движение в страната. Ботев и неговите връстници изживяват тези събития тежко, но не и трагично. Каравелов, революционер с по-голям жизнен опит, преминал вече през екзалтацията на младостта, оценява всичко като реалист. И не след дълго, не като изменник на революцията, а убеден, че за подготовката на едно въоръжено въстание са необходими продължителна подготовка и неукротима енергия, които той е изконсумирал в годините на своята младост и в първата фаза на освободителното движение, се оттегля от ръководните инстанции на организацията. И дава път на Ботев, Стамболов, Обретенов. . . Но тази млада генерация не може да го разбере. И на първо място Ботев, който пръв го е провъзгласил за образец на своето поколение и винаги съпоставя идеализирания образ на Каравелов от 70-те години с реалния образ на революционера и писателя от този период, без да отчете, че преди да бъде „включен“ в списъка на неговите връстници, той е вече формиран и се намира в духовни връзка с поколението от 60-те години; че първите му опити в областта на белетристиката, поезията, фолклористиката продължават тенденциите на литературното ни развитие от 60-те години; че още в първите си публикации Каравелов обръща голямо внимание и на образованието и просветата, както всички свои връстници от това време. Затова, ако Ботев от името на своята литературна генерация можеше да отхвърли Войников или Вазов и да иронизира Славейков, неговият по-голям събрат можеше да критикува първия български драматург заради тематиката на неговите исторически драми, но да оцени справедливо комедията му „Криворазбраната цивилизация“; да не приема всичко, появило се на страниците на „Македония“, но да цени високо литературното дело на редактора ѝ; да е резервиран към някои от стихотворенията на Вазов, но открил неоспоримия му талант, да не го спомене в чистилището „Знаеш ли ти кои сме?“ и да заяви пред Велико Попов: „Него трябва да го пазим!“⁵³; да не възприеме значителна част от делото на своите предшественици, но да не отхвърли и самотното в творчеството им, колкото малко и да е то.

Противоречивото възприемане на Каравелов върху фона на литературния и политическия живот през 70-те години поставя отново въпроса за присъствието на определен тип писатели в еволюцията на две едновременно живеещи литературни поколения, за диференцирания подход при проучване на тяхното художествено и обществено дело.

„Случаят“ Каравелов — Ботев насочва и към друг интересен проблем — какво е отношението на поколението в исторически план към „присъединилите“ се към него „събътници“, след като то разбере, че те не споделят всички техни литературни и идеологически концепции.

Ботев печата за първи път „Делба“ във в. „Свобода“. През следващата година стихотворението се появява в нова редакция на страниците на в. „Дума на българските емигранти“ (бр.1, 10 юни 1871), като инициалите на посвещението са

⁵³ Вж. Любен Каравелов в спомените на съвременниците си. С., 1960, с. 137.

разгърнати — „Любену Каравелову“. Редакторът на вестника е искал да популяризира един образ, който той е възприел като еталон на новото в живота и художественото творчество. Но в началото на 1875 г. между Каравелов и Ботев настъпва разрыв. Същата година излиза стихосбирката „Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова. Книжка първа. Букурещ.“ В нея в нова, трета редакция е включено и стихотворението „Делба“, но без посвещение. В бележките към т. I от Христо Ботев. „Събрани съчинения“ е отбелязано: „В третата редакция посвещението липсва — може би поради влошените отношения между Каравелов и Ботев по това време. В „Песни и стихотворения“ наистина отпадат и други посвещения: на М. Горанова („Пристанала“), на Б. Горанов („Борба“); възможно е това да е принципно решение на Ботев при издаването на стихосбирката.“⁵⁴ Веднага възниква обаче друг въпрос: защо Ботев, след като не включва всички свои стихотворения в стихосбирката, е намерил за необходимо да помести „Делба“?

В тази творба на поета, както вече посочихме, се поставят проблеми, които имат принципен идейно-творчески характер. Повод за написването ѝ дава дружба между Каравелов и Ботев — и това авторът на стихотворението посочва чрез посвещението в първите две редакции на творбата. Но настъпва разрывът и въпреки това редакторът на „Знаме“ включва „Делба“ в „Песни и стихотворения“, обаче без посвещението. Каравелов е престанал да бъде образец за младата генерация — и естествено е името му да не фигурира в посвещението. Остава обаче представата на Ботев, и тя е станала вече реалност в много лица и имена, за новия тип поколение, което ще направи от лирата тръба, ще изпълни „дума заветна: „На смърт, братко, на смърт да вървим!“ В такъв случай посвещението е вече излишно. Ботев е открил нови връстници за борбата. С един от тях, Стефан Стамболов, издава съвместно и стихосбирка. Наистина неговите стихове са посредствени, но авторът на „Хаджи Димитър“ прави компромис в името на специфичните обществени и художествени изживявания на поколението от 70-те години, на единомислието в бунта срещу представителите на „консервативното поколение“, в случая Каравелов, срещу когото по това време се обявява яростно и Стамболов и пише пасквили срещу него — сатирата му „Знаете ли кой съм аз?“ е поместена в бр. 1, 20 май 1875 г. на в. „Тъпан“ и в „Песни и стихотворения на Ботйова и Стамболова“.

Ще минат години. И отново Стамболов по повод смъртта на бившия председател на БРЦК ще напише трогателното стихотворение „Посвещається Любен Каравелову“,⁵⁵ а в спомените си ще отбележи: „Изобщо не само Хр. Ботев, но и аз, и много други емигранти във Влашко сме виновни в това, че го обиждахме (Каравелов — б.м), оскърбявахме. . .“⁵⁶ Същото ще сподели и един от най-близките другари на Ботев и Стамболов — Стоян Заимов.⁵⁷ Едно поколение, след като е преминало през пристъпите на бунта и nihilизма и е навлязло в периода на житейската мъдрост, може вече да оцени справедливо и своите предшественици и спътници.

Литературната генерация от 70-те години не завършва своя писателски път с освободителната Руско-турска война, която се приема като крайна граница на Българското възрождане. От най-младото възрожденско поколение, изявило се през седмото десетилетие на XIX в., активно участие в културния живот на младата българска държава вземат Иван Вазов, Стоян Михайловски, Светослав Миларов, Захари Стоянов и др. Заедно с тях, макар и вече не като водещи, продъл-

⁵⁴ Хр. Ботев. Събрани съчинения. Т. I. С., 1976, с. 332.

⁵⁵ Вж. НБКМ—БИА, ф. 63, арх. ед. 101, л. 144.

⁵⁶ Вж. Любен Каравелов в спомените на съвременниците си. С., 1960, с. 55.

⁵⁷ Пак там, с. 61.

жават писателската си дейност ветераните от предшестващото литературно поколение: П. Р. Славейков, Ил. Блъсков, Ц. Гинчев, Й. Груев, Хр. Г. Данов. През първото десетилетие след Освобождението между тези две поколения настъпва „литературно примирие“. Старите, осъзнали напълно своя творчески залез, ще заявят отново чрез своя „пълномощник“ П. Р. Славейков:

Стар съм, слаб, изнеможен съм;
туй ми памет веч твърди.
Борил съм се, уморен съм —
почив искат ми гърди.
Напразно ме разговаря
за минало спомен жив,
зле ме мъчи и обаря
тежък съм неодолив.
Свършено е... свят ми ружан,
нищо за мен няма хас...
Виждам вече, че е нужен
мене някой, никой аз.

(„Стар съм“, 1888)

Младите, изживели ферментацията на бунта през 70-те години, вече започват да оценяват трезво създаденото от предшествениците им в областта на духовния и политическия живот. Затова Стамболов и Заимов преразглеждат отношението си към Каравелов, Захари Стоянов издига в култ неговото художествено творчество и публицистика. Новият подход към писателите от старото поколение и към възрожденското минало е продиктуван и от проблемите, които поставя новата политическа действителност — освободената държава да бъде антимодел на всички институти, поддържани с насилие във феодалната Турска империя. Трябваше да се обгледа и вземе под внимание онова, което дейците на Възраждането бяха оставили като идея, прорицание, наследство. Заедно с Вазов стихотворения в граждански дух продължи да пише Славейков, мемоари за Възраждането щяха да обнародват не само старият Блъсков, но и сравнително помладите от него Стоян Заимов, Светослав Миларов... Всеки от тях щеше да се насочи към различни въпроси, да ги осветли от позициите на своето поколение, но в спомените и на бившия просветител, и на бившия революционер щеше да има нещо общо — преклонение пред духовното богатство на една отминала епоха.

Ако животът в освободена България поставяше проблеми, в решаването на които поколенията се обединяват и разграничават, политическата, а оттук и литературната и културната действителност в Тракия и Македония след подписването на Сан Стефанския мирен договор не се променя — българите от тези области остават под османско владичество. В такъв смисъл не настъпват промени и в техния бит, душевност, менталитет. Откъснати от пулсиращия организъм на цялото, политическите и литературните процеси в Тракия и Македония трябваше да се развиват самостоятелно, т. е. да следват онази насока, продиктувана от задачите и характера на Българското възраждане.⁵⁸ И се получи така, че докато младата литературна генерация в освободена България, осмисляйки традицията, постепенно беше овладяна и обединена от нови специфични изживявания, от нов кристализиращ център, книжовниците от това поколение в Тракия и Македония трябваше да продължат да творят и действуват по старому. Между тях бяха Григор Пърличев и Атанас Шопов, Кузман Шапкарев и Петър

⁵⁸ Вж. Т. Жечев. За границите и етапите на Българското възраждане. — Лит. фронт, бр. 21, 24, май 1979 г.

Карапетров, Иван Гологанов и Георги Голчев, Йордан хаджи Константинов Джинот и др. Едни продължиха да осъществяват заветите на Възраждането като учители, други — като книжовници и обществени дейци. Шапкарев обогати дейността си като фолклорист, Пърличев като писател, Екзарх Йосиф като организатор на духовния живот на българите под турска власт. А митрополит Натанаил Зографски стана един от организаторите на Кресненското въстание. Възрожденските тенденции продължаваха да определят своеобразието на политическите и културните процеси в българските земи, останали под чуждо владичество, да поддържат националното съзнание на книжовници, политици — на хиляди българи извън пределите на свободна България.

Когато става въпрос за „литературното примирие“ на поколенията след Освобождението, и по-конкретно през 80-те години, трябва веднага да се посочи, че младата генерация, възприемайки и продължавайки традициите на старата, проявява същевременно стремеж да се разграничи от нея, да подчини литературното развитие на нови принципи. И естествено и закономерно е тези тенденции да се доловят в най-отчетливите им форми при един от най-изтъкнатите представители на това младо поколение, свързан кръвно с идеалите и атмосферата на Възраждането — Иван Вазов. През 1884 г. той обнародва стихосбирката „Поля и гори“, в която включва стихотворението „Епилог“. Общество и певец“. Използувайки възможностите на диалога, популярна жанрова форма през Възраждането, Вазов насочва към някои нови процеси в политическия и литературния живот след Освобождението. Обществото укорява певеца, т. е. твореца, че неговите песни „странни стават“, че той е започнал да се отделя от него, че сферите, в които се движат, са различни:

Ти друг път пейше другоаче:
ний помним твоя звучен глас,
сърце ти знаеше да плаче
и да се радва ведно с нас.

Отговорът на поета е категоричен — изменили са се времената, променят се творците, а заедно с тях — и литературното им дело. Наистина следосвобожденската действителност може и трябва да продължи заветите на Възраждането. Но съвременниците на поета са станали дребнави, у тях „не свети прежний плам“. Това дава вече право на най-талантливия представител на младата литературна генерация да заяви:

и нашто ново поколение
без време вехне и старей.

„Страстите“, „душният въздух“ карат поета да пази ревниво своята лира от „зараза(та) на деня“. Той иска да се откъсне от мрачната действителност, от „днешний хаос“, от света, в който „днес няма почетни борби“. Наистина възпитаният във възрожденски дух Вазов няма да изпълни „пъклените мисли“, които преди повече от десетилетие връхлитат и върху Славейков. Но той сам чувствава, че новата политическа обстановка е поставила нови проблеми, на които трябва да отговори като представител на „нашто ново поколение“. И авторът на „Поля и гори“, и други творци от неговата генерация ще почувствуват, че утилитаризмът на Възраждането вече ще започне да преминава в своята противоположност — ще ограничи възможностите и скове духа на водещото литературно поколение, което трябва да има „своя мечта“, „друго (да) чувствава“. Като „пълномощник“ на това поколение Вазов ще заяви:

Да, настоящето е тясно,
не може то да ме скове,
аз търса ширине по-ясно,
аз търса други светове.

В желанието си да се извиси над страстите и пошлостта, над своето съвремие Вазов отива толкова далеч, че споделя мисли, които остават чужди на творчеството му, но които по-късно ще пробляснат в естетическата програма на други литературни поколения:

*Не може гордият поет
да носи общата верига
в стремителният си полет.
Той фърка, лута се, блуждае
един със своята мечта,
той друго чувствава — не знае
тъй чувствава ли и света. (курс. м.).*

Формирането на литературните генерации през Възраждането става при условия, различни от политическите и културните отношения и институти в други страни. Това дава отражение върху специфичните изживявания, душевността, психологията на различните поколения, върху характера и перипетията на спора, който се води между тях, върху творческия им стил. Независимо че кристализиращият център при всяка генерация е различен, той е в зависимост от направляващата тенденция в развитието през Възраждането като цялост — обособяване, съхраняване, официално признаване и независимо съществуване на българската националност. С оглед на това по различно време акцентът пада и върху различни фактори и прояви, свързани диалектически помежду си — утвърждаване на светското образование и култура, движение за самостоятелна българска черква, националноосвободителни борби. Представителите на различни поколения често пъти са свързани с различни фактори, които, разглеждани изолирано, понякога се изключват взаимно. Но заживели с утилитаризма на епохата, в известни случаи възрожденските дейци са и просветители, и революционери, и учебникари, и творци на художественото слово. Литературните генерации в много европейски страни са обединени в творчески направления и школи. Такова разграничение между представителите на възрожденските поколения трудно може да се направи, макар че обособени прояви на сантиментализъм и романтизъм се наблюдават през 40-те—60-те години, а на критически реализъм — през 70-те години. Решаващи у нас се оказват специфичните социални и политически условия, които дават отражение върху груповите изживявания, творческата нагласа и съдба на различните генерации, на ролята им в литературния процес. И това трябва да се вземе под внимание, когато се търси зависимост между литература — поколение — общество при периодизацията на литературния развой през Възраждането.